

een actualiseren van een ‘er-zijn’ voor de Ander. Nogmaals, in deze zin beperkt de cultuur zich geenszins tot allerlei wetenswaardigheden of tot een zich inlaten met kunst. Daarentegen is cultuur veeleer ethiek, toewijding, verantwoordelijkheid van de unieke mens voor de andere unieke medemens, de mens die weet dat hij zichzelf niet toebehoort. Het is die transcendentie die Lévinas, en Dick van Biemen met hem, op het oog heeft als hij denkt over een metafysica van de cultuur die ons, geformuleerd in religieuze bewoordingen, voert naar een idee van God als de Onkenbare die ons aan een uitnodigend spoor herinnert.

*

Dick van Biemen heeft ons een verhelderend werkstuk aangeboden, tegelijk grondig en verruimend. Hij toont aan hoe Lévinas ingaat tegen de vaak al te gemakkelijk geformuleerde opvattingen van cultuur die zich buiten de sfeer van de ethiek en de spiritualiteit situeren. Hier tracht hij in een authentiek denken te achterhalen hoe attitudes die aan de zelfbeschikking het volle pond betalen uiteindelijk uitmonden in een sfeer van macht, geweld en onderdrukking. Ethiek gaat vooraf aan beleidsprocedures, cultuur en politieke machtsstrijd tegen welk ‘isme’ ook. In de geest van Lévinas stelt Van Biemen hierbij dat ethiek niet kant en klaar ‘gemaakt’ wordt in de kerk, de collegezaal of in het parlement. ‘Het ethische moet gestalte krijgen binnen het maatschappelijk spanningsveld van economische schaarste, sociale ongelijkheid en psychologisch egoïsme. De ethiek als kritische begeleider van onze levenspraxis is daarmee een uiterst precaire kwestie, bezield en beleefd door de beperktheid versus overprikkeling van de fysieke zintuiglijkheid en metafysische desoriëntatie die daar niet zelden het gevolg van is. Waarmee het ethisch engagement nooit een neutrale en vrijblijvende kwestie kan zijn, maar een die ons steeds weer betreft in de intrige van *eigen* en *vreemd*, *lusten* en *lasten*, *vrijheid* en *verantwoordelijkheid* – en ten diepste: *licht* en *duister*, *goed* en *kwaad*’ (446-447). In deze cultuuropvatting is ethiek waarlijk de eerste filosofie.

Jacques DE VISSCHER (Sint-Denijs-Westrem)

THEOLOGIE

Laurens Ten Kate & Marcel Poorthuis (red.), *25 Eeuwen theologie. Teksten. Toelichtingen*, Amsterdam, Boom, 2017, 739 p., € 39,90, ISBN 9789461059307

Jan Bor (red.), *25 Eeuwen westerse filosofie. Teksten. Toelichtingen*. Amsterdam, Boom, 2003 (2016), 548 p., € 41,50, ISBN 9789053528211

Laurens ten Kate en Marcel Poorthuis namen de redactie van dit indrukwekkende naslagwerk over 2500 jaar theologie (700 pagina's tekst) op zich. Het opzet is uiterst didactisch opgevat. De geschiedenis, de 25 eeuwen dus, wordt opgedeeld in min of meer verzelfstandigbare periodes. Daaruit worden telkens de meest relevante figuren geselecteerd. Na een algemene inleiding op de betreffende periode worden die figuren kort voorgesteld. Daarop volgt dan een belangrijk tekstfragment uit hun werk, dat ook nog eens apart wordt ingeleid.

Het format is niet nieuw. Vijftien jaar geleden deed Jan Bor het al met de 2500 jaar westerse filosofie (533 pagina's tekst), in hetzelfde concept dat hij toen samen met Syske Teppema uitwerkte. Zes auteurs (Rein Ferwerda, Inigo Bocken, Pieter Pekelharing, Han van Ruler, Henri Krop en Jan Bor zelf) die zes periodes inleiden (resp. Oudheid, Middeleeuwen, Renaissance, 17de-18de eeuw, 19de eeuw, 20ste eeuw) waarin meerdere auteurs telkens kort een denker (in totaal 54, van Parmenides tot Richard Rorty) inleiden en een klein stuk tekst van hem voorstellen en aanreiken. Ferwerda verzorgde toen de inleiding in de filosofie. Op tien pagina's een inleiding in de westerse filosofie schrijven is uiteraard geen gemakkelijke opdracht. Toch werd het een heel leesbare en leerzame tekst.

Nu komen er aan het voorliggende deel over theologie zomaar even 36 auteurs te pas. De structuur en opzet zijn hetzelfde gebleven. Ten Kate en Poorthuis leiden nu zelf elk hoofdstuk in. Het gaat om honderd theologen over negen hoofdstukken verspreid. Die hoofdstukken vallen telkens samen met een afgepaalde periode. We vertrekken bij de geboorte van de theologie (tot rond Christus) en wandelen dan verder door de formatieve periode van jodendom en christendom (tot 500), jodendom, christendom en islam in de vroege middeleeuwen (tot 800), renaissances in de middeleeuwen (tot 1200), scholastiek en mystiek in de latere middeleeuwen (tot 1400), renaissance, reformatie en humanisme (tot 1600), theologie en Verlichting (tot 1800), de geboorte van de moderne theologie (tot 1900) en ten slotte de 20ste eeuw (tot 2000).

Dergelijk opzet vergt natuurlijk enkele cruciale methodische keuzes. Eerst en vooral: wanneer en waar laten we de theologie beginnen? Voor de eerste vraag wordt geopteerd voor de axiale tijd (Karl Jaspers) als criterium. Jaspers laat die lopen van grofweg 800 tot 200 voor Christus. De auteurs nemen het brandpunt van deze spiltijd tot begin. Verder wordt gekozen voor de Abrahameïsche monotheïsmen, dus jodendom, christendom, islam. Beide opties nemen dus eigenlijk Europa tot het 'tijdruimtelijk bereik' van de studie. Enerzijds laat dat het feit dat deze drie religies hun wortels vonden buiten Europa buiten beschouwing, anderzijds impliceert dat ook dat niet alleen christendom, maar ook jodendom en islam worden bekeken als inherent Europese beschavingspijlers. Ook de meer

gedetailleerde selectiecriteria worden in de inleiding uitvoerig uitgelegd. Ten slotte nog dit: de redacteurs konden er uiteraard niet onderuit om sommige denkers in beide boeken op te voeren. Enerzijds betekent dit dat de tegenstellende of zelfs onderschikkende relatie tussen filosofie en theologie niet de enig mogelijke is, en zeker geen universeel gegeven; anderzijds wordt de verschillende insteek enigszins bewaakt doordat deze denkers door telkens andere auteurs – bijvoorbeeld een filosoof respectievelijk een theoloog – worden voorgesteld.

25 eeuwen theologie is een schitterend naslagwerk en uiteraard een absolute ‘must’ voor de student en onderzoeker. Maar dankzij het bescheiden opzet – 2-3 pagina’s inleiding, 2-3 pagina’s tekst per denker – kan ook elke geïnteresseerde leek op wiens pad eens een theoloog opduikt, in dit boek terecht. Samen bevatten beide boeken over theologie en filosofie dus een representatief overzicht van de antieke, Joodse, Arabische en christelijke geestelijke denkschat.

Erik MEGANCK (Hamme-Moerzeke)

DIEREN

Ton Lemaire, *Onder Dieren: Voor een diervriendelijker wereld*. Amsterdam: Ambo|Anthos, 2017, 508 p., €34,99, ISBN 9789026338281

In *Onder Dieren* voert de Nederlandse antropoloog-filosoof Ton Lemaire een geëngageerd pleidooi voor een humanere behandeling van dieren. Meer concreet zet Lemaire de krijtlijnen uit van wat hij noemt het ‘humanimalisme’, of de verbreding van het humanisme als een moreel systeem naar de dierenwereld. Binnen het humanimalisme beschikken dieren over dezelfde intrinsieke waardigheid als mensen. Onze interacties met dieren worden met andere woorden begrensd door dezelfde restricties en plichten als onze omgang met mensen. Kantiaans geformuleerd, mogen dieren nooit slechts als ding, maar moeten ze steeds (deels) als doel behandeld worden. Met zijn humanimalisme wil Lemaire ingaan tegen wat hij noemt het antropocentrisme en speciecisme van de moderne westerse ethiek, die haar oorsprong heeft in de joods-christelijke en Oudgriekse tradities. Binnen dit denkkader beschikt de mens, omwille van zijn rationele vermogens, als enige over intrinsieke morele waardigheid, zowel als gebruiksrecht over de rest van de schepping, waarvan hij zich radicaal onderscheidt.

Doorheen het boek zal de auteur op verschillende plaatsen ingaan tegen dit isolationistische uitzonderingsdenken met desastreuze gevolgen voor het